

Ольга Головченко

ГОЛОВЧЕНКО Ольга Віталіївна — кандидат філософських наук, доцент Міжгалузевого інституту управління м.Київ. Сфера наукових інтересів — історія філософії, етика та естетика, діловий етикет.

М.Я.ГРОТ: МЕТА ЖИТТЯ ТА СЕНС ФІЛОСОФІЇ

Останніми роками в галузі філософії дослідниками відкрито чимало колоритних фігур. На наш погляд, до їхнього числа належить і М.Я.Грот, який тривалий час викладав і вів наукову діяльність в Україні і Росії. Саме тут за довгі роки напруженої праці народилася його неповторна й унікальна філософська концепція, яка збагатила собою скарбницю національної філософської думки. Особистість і творчість Миколи Яковича Грота (1852 — 1899), одного з найменш досліджених філософів України, отримала досить одномірну й спрощену оцінку серед тих критиків, хто займався вивченням його спадщини. Ім'я Грота найчастіше згадувалося серед когорти вчителів-просвітителів, які більше займалися суспільно-корисною діяльністю й не створили нічого оригінального й самотнього у філософії.

Офіційною радянською наукою М.Я.Грот подавався як «російський філософ-ідеаліст», погляди якого поділялися буржуазними істориками філософії типу В.Зеньківського, М.Лоського та інших, а його філософська спадщина характеризувалася як «написане під впливом рефлексорної

Панорама історико-філософської думки

теорії І.Сеченова». В «Історії філософської думки в Московському університеті» відзначалося, що «еклектична філософія Грота з її апеляцією до ідеалістичних шкіл у природознавстві об'єктивно служила зміцненню ідеології панівних класів. Однак скільки-небудь помітного впливу на наукову громадськість і передові студентські маси не мала» [4, с.148].

Така оцінка перебувала в руслі загальної характеристики розвитку філософії в Україні радянською історико-філософською наукою. Остання вважала, що в ХІХ столітті в Україні не було справжньої філософії, а тільки філософі-інтерпретатори. Існування самостійної української філософської школи відкидалося. Вся академічна філософія України характеризувалося винятково як надбання російської філософії, що, безсумнівно, відіграла важливу роль як у становленні й розвитку історико-філософської науки в цілому, так і в розвитку її в Україні, але однозначно не могла повністю замінити собою надбання національної думки.

Крім того, філософська думка в Україні, і особливо академічна, випадала з русла руху до марксизму, що змушувало радянських критиків зовсім не зважати на неї під приводом малокорисності. «Духовні процеси другої половини ХІХ століття, пише М.І.Лук, спрощувалися, схематизувалися, підкоряючись надуманій тезі про те, що все прогресивне й наукове повинне неодмінно розвиватися в напрямку марксизму. Опозиційні йому школи зараховувалися до табору політичної реакції й філософської містики» [6, с.4].

Проте дослідження творчої спадщини представників вітчизняної філософії в категорично негативному плані недоречне. Минуле потрібно розглядати не під заданим кутом зору, не виходячи з бачення сучасності, а з позицій досліджуваної епохи й запитів того часу. Особливу роль у цьому аналізі повинна займати оцінка не того, чого не домігся філософ у відведений йому час із наявним запасом

Панорама історико-філософської думки

філософського матеріалу, а того, який ґрунт залишив він для роздумів майбутнім поколінням. При цьому якою б малою не була заслуга особистості конкретного мислителя в розвитку філософії, історико-філософський процес не повинен уявлятися безособистісним. Кожна філософська ідея унікальна й має для філософської скарбниці свою цінність.

Зневажлива оцінка, видана радянськими критиками філософським ідеям і спадщині М.Я.Грота, несправедлива, тому що є далекою від об'єктивної дійсності. По-перше, з нею ніяк не в'яжеться створення ним першого в Росії філософського журналу й першого діючого філософського товариства; по-друге, визнання його сучасниками кращим лектором Московського університету; по-третє, його багата й різноманітна філософська спадщина не тільки на всілякі історико-філософські теми, а й власні роздуми з найбільш злободенних філософських питань сучасності, що включає близько 200 робіт.

Шлях М.Я.Грота до визнання його у філософському, викладацькому й суспільно-політичному середовищі того часу був не простим. Він йшов до нього через численні сумніви, пошуки, знахідки і втрати. Краще зрозуміти й представити цей шлях допомагає вивчення процесу формування особистості М.Я.Грота і ключових моментів його біографії. Індивідуальні особливості, умови життя, склад мислення й інші чинники виконують унікальну функцію при формулюванні певних філософських ідей, синтезуючи творчі задатки автора, його ерудицію і освіченість.

«Якщо в історії взагалі, яку творять, насамперед, маси, пише Б.Биховський, роль особистості немаловажна, то історію філософії творять не маси, а окремі особистості (хоча завжди, вільно або мимоволі, або в інтересах мас, або всупереч цим інтересам), через призму індивідуальності яких переломлюється дух часу. Яке б визначальне значення не мала епоха у формуванні тих або інших філософських ідей,

Панорама історико-філософської думки

мірою яких служить соціальна й історична роль, дарування, ерудиція їхнього автора, індивідуальний колорит, своєрідність підходу й манера викладення надають кожному породженню філософської думки одиничність і неповторність» [1, с.20].

Філософія М.Я.Грота — це історія його особистості. Все своє життя він повністю присвятив служінню філософії, захопившись нею з юнацтва. М.Я.Грот народився в освіченій німецькій родині 1852 року в Гельсінгфорсі, звідки через рік переїхав до Санкт-Петербургу. Його батько Ян Карлович Грот — відомий російський філолог, професор російської літератури й історії, академік Петербурзької Академії Наук (1856), автор багатьох робіт зі шведської, фінської і російської літератури, фольклору, міфології, граматики, лексикології й лексикографії. Ним були встановлені норми російського правопису, які збереглися з невеликими змінами до орфографічної реформи 1918 року.

Завдяки батькам, М.Я.Грот одержав гарну домашню освіту. Ще в дитинстві його навчили німецькій і французькій мовам, малюванню й музиці. З такою підготовкою він успішно закінчив спочатку гімназію Відемана (1862-1868), а потім і курс Ларінської гімназії (1871). Пізніше з успіхом навчався на відділенні психології й філософії історико-філософського факультету Санкт-Петербурзького університету (1871-1875). Ще будучи студентом, М.Я.Грот зарекомендував себе неординарно мислячою людиною. Вивчивши додатково латинську, грецьку й англійську мови, він отримав золоту медаль за твір «Спростування Платона й піфагорійців по метафізиці Арістотеля».

Після університету М.Я.Грот прослухав курс лекцій К.Фішера, М.Вебера й М.Лібмана в Німеччині, де по його завершенню зробив гучну доповідь у Берлінському філософському товаристві в присутності маститих німецьких філософів. 1876 року розпочинається його викладацька діяльність у Ніжинському історико-філологічному інституті

Панорама історико-філософської думки

князя Безбородька. Тут він викладає психологію і логіку, періодично виїжджаючи на публічні лекції до Київського університету.

Паралельно з викладацькою діяльністю М.Я.Грот працює над удосконаленням лекційних курсів і магістерською дисертацією, публікуючи по ній у французькому журналі «Revue philosophique» статтю «Про класифікацію почуттів». Тут ним написані й перші наукові праці: «Психологія почуттів» (1879 — 1880) і «До питання про реформу логіки» (1882). У них він критикує сучасний стан психології й логіки за їхню схоластику, механіцизм і відірваність від життя. Предметом психології, на його думку, повинна стати душа людини або душевні явища, а предметом логіки — психологія мислення.

З 1883 по 1886 роки М.Я.Грот викладає в Одеському університеті, де поряд з логікою й психологією читає також історію філософії. Розчарувавшись запропонованою статутом 1804 року програмою вивчення курсу історії філософії, яка зводила вивчення всієї філософії до дослідження філософії Платона й Арістотеля, він здійснює спробу її реформування. Однак адміністрація університету залишається байдужою до його прагнення.

Але нічого не домігшись від неї, М.Я.Грот не опускає рук і створює для студентів філософський гурток у себе вдома, де влаштовує філософські бесіди у формі диспутів. В Одесі він виховав майбутнього видатного професора Київського університету Г.Челпанова, який захопився його «Психологією почуттів» і вважав свого вчителя більш сильнішим психологом, ніж М.Троїцький і О.Козлов. Згодом Г.Челпанов викладав психологію, близьку до гротівського варіанту, у Київському університеті.

В Одесі М.Я.Грот пише лекції «Про свободу волі» (1884), «Про значення песимізму й оптимізму» (1884), «Завдання філософії у зв'язку із вченням Джордано Бруно» (1885), «Джордано Бруно й пантеїзм» (1885), «Про душу у зв'язку

із сучасними вченнями про силу» (1886), «Про межі знання» (1886), «Чи можливе достовірне знання моральних законів і міцне обґрунтування абсолютних ідей добра й зла?» (1886). В них він визначає предмет і завдання філософії, малює перспективи її розвитку, вирішує основні метафізичні питання буття, моральності й духовного прогресу.

З 1886 року М.Я.Грот працює в Московському університеті, де викладає логіку, психологію, історію філософії, етику. Він докладає величезних зусиль для пропаганди філософії, намагаючись вивести її далеко за межі філософського середовища і зробити популярною серед студентів. В.Соловйов, який вважав його одним з найталановитіших популяризаторів філософії, писав про нього так: «Він ніби народився стати професором; безсумнівно він був одним з найпопулярніших лекторів у нашому університеті» [2, с.151].

У Москві М.Я.Грот зближується з такими видатними представниками філософської, суспільно-політичної й літературної думки як В.Соловйов, А.Фет, Л.Толстой. Вони знайомляться з його філософськими поглядами й здобутками, і незважаючи на те, що не у всьому їх поділяють, оцінюють досить високо, вважаючи його сильним, самостійним і самобутнім філософом.

Порівнюючи М.Я.Грота з М.Троїцьким, В.Соловйов писав: «Без метафор Троїцький був однодумом, котрий назавжди зупинився на тій першій дійсно філософській точці зору, яку ще у молодості добре зрозумів і засвоїв. Грот, навпроти, був багатодумом — і до того ж у подвійному сенсі: по-перше, він з великою широтою й багатосторонністю розвивав кожную точку зору, на якій зупинявся, намагаючись зблизити й по можливості примирити її з іншими, а, по-друге, він до кінця не міг зупинитися на одній точці зору, послідовно переходячи до інших, більш глибоких і змістовних» [2, с.150].

Одержавши визнання як викладач і в той же час як оригінальний філософський мислитель, що повсякчасно

перебуває у пошуках і розвитку, М.Я.Грот за підтримки колег 1886 року очолює перше в Росії «Психологічне товариство» і засновує журнал «Питання психології й філософії», який власноруч редагує. Мета цього товариства полягала в згуртуванні мислячих людей, часом із дуже суперечливими поглядами, і захист на сторінках журналу і в публічній діяльності права філософії на самостійне існування.

Висока філософська культура мислення й уміння М.Я.Грота толерантно дискутувати про сучасні проблеми філософії дозволили залучити до «Психологічного товариства» таких філософів як В.Соловйов і Л.Толстой, відомих діячів наук, аж ніяк не пов'язаних з філософією, а також самобутніх мислителів з інших міст. З Київського університету приїжджають сюди з науковими виступами С.Гогоцький, О.Гіляров, О.Козлов та інші. Завдяки М.Я.Гроту, «московське психологічне товариство» поступово перетворюється на всеросійське.

Від свого психологізму як принципу й методу філософствування, який пронизував всю його ранню викладацьку діяльність і всі його ранні філософські роботи, М.Я.Грот не відмовляється й у більш пізній період, що підтверджують назви робіт того часу: «Про напрямки й завдання моєї філософії» (1886), «Про значення філософії Шопенгауера» (1888), «Значення почуття в пізнанні й діяльності людини» (1889), «Критика поняття свободи волі у зв'язку з поняттям причинності» (1889), «Життєві завдання психології» (1890), «Моральні ідеали нашого часу. Фрідріх Ніцше і Лев Толстой» (1894), «Про час» (1894), «Підвалини морального життя й діяльності» (1895), «Нарис філософії Платона» (1896), «Філософія і її загальні завдання» (1904).

У цих роботах М.Я.Грот робить безсумнівний крок уперед в освоєнні філософії. Він обирає предметом свого дослідження духовні явища людини й душу в цілому, пов'язані, на його думку, з космосом, і стверджує, що цей зв'язок досягається ірраціональним шляхом. У гносеології, згідно з Гротом,

Панорама історико-філософської думки

немає місця реальній живій людині, тому необхідно вийти за межі раціоналізму і піднятися на онтологічний рівень розгляду людського духу, вирваного з полону гносеологічної рефлексії.

У творчій біографії М.Я.Грота можна виокремити декілька етапів, які різняться світоглядною орієнтацією, пов'язаною з формуванням і становленням його філософських поглядів. Так, Л.Лопатін відзначає в ній два періоди: психологічний і метафізичний. На першому М.Я.Грот вважав, що загальні висновки про дійсно існуюче даються спеціальними науками, а що йде далі них, те лежить вже поза наукою і спирається на почуття, тому немає і не може бути загальної філософії світу, обов'язкової для всіх. «З часом він прийшов до думки, що філософія повинна посідати особливе, тільки їй притаманне місце серед інших проявів духовної творчості, і що вона має самостійні завдання» [2, с.94].

Своєрідністю раннього етапу гротівської творчості, вважав Л.Лопатін, був розгляд всіх філософських питань з позицій матеріалістичного монізму, останнього — введення принципу монодуалізму і зведення його в основний принцип філософської системи. «Від пропозицій реалістичного монізму він переходить до дуалістичного погляду на все існуюче. Свій новий погляд він назвав моно дуалізмом. В основі всіх явищ він визнає душу; але в природі, як вона дана нашому спостереженню, він передбачає подвійне начало: на всіх стадіях світового процесу зустрічаються два принципи, які знаходяться в постійній боротьбі між собою: сила-дух і матерія сила» [2, с.94].

Філософія у М.Я.Грота, відзначає Л.Лопатін, постає в підсумку як всеоб'ємний синтез всіх даних свідомості; вона є почуттям всесвітнього життя, переведеним на виразні поняття про істинно існуюче і його ідеальні норми. Метафізика є її основою і становить собою науку, яка прагне умозоро визначити абсолютно-достовірні якісні знання як

Панорама історико-філософської думки

внутрішнього, так і зовнішнього досвіду. Це було незвичним поглядом на філософію в цілому і метафізику зокрема і виразно виокремлювало його серед мислителів.

Близьким до точки зору Л.Лопатіна є погляд М.Лоського, який також називає два етапи у творчій еволюції М.Я.Грота, щоправда перший іменує позитивістським, а другий — метафізичним. Грот, писав він, розпочав з позитивізму і еволюціонізму Спенсера, відкидаючи будь-яке самостійне значення за філософією; вона є лише гілкою мистецтва, позитивний же її зміст зводиться до спеціальних наук, зокрема до психології.

У своїй магістерській дисертації М.Я.Грот встановлює поняття психічного обороту, тобто послідовної зміни моментів відчуття, почування, розумової переробки і вольового рішення, яке переходить в дію. Психологічно він же реформує і логіку. Але потім під впливом вивчення Бруно, Шопенгауера та інших його погляди змінюються. Зокрема, почуття яким він спочатку надавав лише суб'єктивного значення набувають для нього все більшого значення об'єктивного мірила цінності. Це повело Грота далі до визнання пізнавальної ціни почуття, а потім і до прагнень побудувати спіритуалістичну метафізику [3, с.177].

Низка сучасників М.Я.Грота виокремлює в еволюції його творчості три етапи, але по різному їх визначає. Так, П.Соколов послідовно підкреслює етапи позитивізму, метафізичного ідеалізму та примирення позитивізму і ідеалізму в душі сучасної наукової філософії [2, с.99]. В.Соловйов стверджує, що філософський розвиток М.Я.Грота йшов від Г.Спенсера до Д.Бруно і від нього до Платона і Аристотеля. «Лише з переходом його від позитивістської до метафізичної проблематики, вважає він, Грот постав як зрілий філософ, що особливо виявилось в його роботах про свободу волі і моральність» [2, с.153].

Згідно В.Соловйову, в роботах цього періоду гротівська думка, яка до того оберталася головним чином в галузі відносного і поточного буття підіймається в галузь вічно і нерухомо сущого, розуміючи всю розмаїту і хвилюючу область душевних явищ, що було для Грота справжнім розумовим подвигом. При цьому усе різнобарв'я його поглядів і настроїв продовжує обертатися довкола однієї серединної ідеї — еволюційного процесу, тобто поступального розвитку душі і всесвіту, а напрямом, у якому змінювався його погляд на психічну і космічну еволюцію, завжди був вглиб і разом з тим угору [2, с.154].

Я.Колубовський наполягає, що на початку М.Я.Грот стояв цілком на позитивістській точці зору і, відкидаючи можливість існування про одні й ті ж явища двох наук — загальної і спеціальної, заперечував філософію, що й призвело його до заняття психологією. Поступово він прийшов до позитивних поглядів на філософію, стверджуючи що вона не зливається ні з мистецтвом, ні з наукою [5, с.775]. Вона є синтезом усіх даних людської свідомості, сутність якого складає переробка почуттів у поняття.

М.Я.Грот приходять також до визнання наукового значення за метафізикою, визначаючи її науковим елементом, загальною основою і методом філософії. «Рахуючи етичні питання особливо близькими розуму і серцю російської людини і очікуючи від російської філософії нового слова саме в галузі етики, Грот зосередив останнім часом свої інтереси на питаннях моральності» [5, с.777].

На нашу думку, саме Я.Колубовський найбільш повно, точно і послідовно виклав еволюцію філософського шляху і динамізм характеру філософського вчення М.Я.Грота. Точки зору Л.Лопатіна і М.Лоського надто спрощені і обрублені. У підході Л.Лопатіна незрозуміло, яким чином розвивалася філософська концепція М.Я.Грота, її поступ практично не

Панорама історико-філософської думки

відображений. У підході М.Лоського не відображено суть її еволюції — рух М.Я.Грота до проблем буття людини.

У В.Соловйова періодизація філософської еволюції М.Я.Грота надто конкретна і одночасно неповна, оскільки останній захоплювався не тільки Бруно і Платоном, але й Декартом, Спінозою, Кантом, Шопенгауером й іншими філософами та й самою соловйовською концепцією всеєдності. Більше того, на завершальному етапі творчості М.Я.Грот — зовсім не платоніст. Безперечно, йому належить заслуга в тому, що він першим в Росії дав тлумачення філософських поглядів та ідей Платона (у Соловйова ми знаходимо лише його життєпис), але на останньому етапі творчості на перший план в нього виходять не ідеї світового начала, а питання моральнісного порядку.

Не дуже вдалою є й точка зору П.Соколова. На початку філософських пошуків М.Я.Грот дійсно цікавився позитивізмом, але слід відзначити, що не в чистому вигляді, а поєднуючи його з метафізичною психологією. На цій основі він вирішував головну на той час для нього проблему — проблему самосвідомості людини. Тут М.Я.Грот ще не приділяв достатньої уваги специфіці філософії і не вважав її самостійною наукою.

Потім М.Я.Грот звернувся до метафізики однак спірним було б визначити її як ідеалістичний монізм. Це був швидше етап метафізичного монодуалізму. М.Я.Грот приходить до визнання філософії як самостійної науки, осмислення філософії як мистецтва і з'ясування таких питань, як: значення метафізики для філософії, сутність метафізики як науки, людина як центральна проблема метафізики, проблеми буття світу і людини, виходячи з одночасно єдиного і на той же час подвійного першоджерела або, як він каже, монодуалізму.

Нарешті, останній етап філософської еволюції М.Я.Грота позначений розглядом ним в межах метафізики буття людини питань суто етичного плану, в тому числі моральнісних завдань

Панорама історико-філософської думки

філософії. «Внутрішнім досвідом звідавши всю вузькість і попросту глупість матеріалістичного життерозуміння, несумісного ні з яким моральнісним вченням, писав Л. Толстой, Грот був неминуче приведений до визнання основою усього — духовного начала, і — до питань про ставлення людини до цього духовного начала, тобто був приведений до питань етики, якими він і займався останнім часом все більше і більше» [2, с.208].

Етика відіграла важливу роль у творчій еволюції Н.Я.Грота. На думку Ю.Айхенвальда, докорінний перелом в його інтелектуальному житті, його розрив з позитивізмом мав своєю причиною не тільки міркування чисто логічного характеру, але й головним чином вимоги етики. Не можна було залишатися послідовним прибічником позитивної філософії і в той же час заявляти, як це робив Грот, що філософія цілком ототожнюється з моральнісним вченням про світ [2, с.157].

Тому на наш погляд, в еволюції філософського шляху М.Я.Грота доцільно виокремити три етапи, але назвати їх в порядку черговості так: перший — позитивістський, другий — метафізичний, третій — етичний.

Отже, завдяки філософським новаціям і творчому характеру філософії, М.Я.Гроту всупереч відгукам багатьох його сучасників про те, що його філософська концепція так і не відлилася в завершену форму («це не система, а скоріше процес думки, що безупинно розвивається, і, мабуть, ще далеко не завершений», — писали в 1897 році «Московські новини»), вдалося стати помітним мислителем не тільки в Росії, а й в Україні [8, с.504].

За оцінкою О.Раєвського, доробок М.Я.Грота за своїм гуманістичним потенціалом сміливо можна поставити в один рядок з зі спадщиною таких видатних вітчизняних мислителів як Г.Сковорода, Д.Ушинський, П.Юркевич, які розвивали філософську традицію, котра одержала від свого вихідного принципу дослідження — почуттєвого або принципу

Панорама історико-філософської думки

відносного домінування почуттів над мисленням і волею — назву «філософії серця». М.Я.Грот, на думку О.Раєвського, був творчим послідовником традиції «психології серця» [7, с.6].

Мабуть не випадково він завершив не тільки свій філософський шлях, а й своє земне життя в Україні. Помер М.Я.Грот 1899 року, у віці 47 років, повний розквіту творчих сил, по дорозі до Харкова, куди їхав, аби викладати філософію в місцевому університеті, від хвороби, яку підхопив у Москві.

Таким чином, з М.Я.Гротом як і російська, так і вітчизняна філософія поповнилася новим самобутнім мислителем. Через нього вона одержала доступ до кращих здобутків в світовій історико-філософській думки. Завдяки наполегливості й цілеспрямованості Н.Я.Грота у філософських пошуках і в пропаганді філософії на викладацькому й науковому поприщі в Росії організаційно оформився центр вітчизняної філософської думки.

Література

1. *Быховский Б.Э.* Л.Фейербах. — М., 1967.
2. *Грот Н.Я.* В очерках, воспоминаниях и письмах товарищей. — Санкт-Петербург, 1911.
3. *Грот Н.Я.* Значение чувства в познании и деятельности человека // *Философия и её общие задачи.* — Санкт-Петербург, 1904.
4. *История философской мысли в Московском университете* / Под ред. И.Я.Щипанова. — М., 1982.
5. *Колубовский Я.* Грот Н.Я. // *Энциклопедический словарь* / Изд.: Ф.А.Брокгауз, И.А.Эфрон: В 82 т. и 4 допол. — Санкт-Петербург, 1893.
6. *Лук М.І.* Етичні ідеї в філософії України ХІХ-ХХ ст. — Київ, 1993.
7. *Роменець В.А.* Історія психології ХІХ-ХХ ст. — Київ, 1995.
8. *Шкуринов П.* Грот Н.Я. // *Философская энциклопедия* / Под ред. Ф.В.Константинова: В 5 т. — М., 1961.

Надійшла до редакції 30.09.2007 р.